

Наталія Макаренко

МАКАРЕНКО Наталія Геннадіївна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів: соціальна філософія та філософія історії, філософія політики.

ФІЛОСОФСЬКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР КАТЕГОРІЇ «ВІЙНА» В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

На початку ХХІ століття на перший план виходить тенденція категоріально-методологічного аналізу поняття «війни», враховуючи її цивілізаторську роль та вплив на життя соціуму в цілому. Так, у роботі «Від культури війни до Культури Миру»(2002 р.) О. Капто в розділі «Культура війни як феномен людської цивілізації» зазначає, що «культура війни» — це не протилежність, антипод «культури миру,» і не механічне поєднання понять «культура» і «війна», «це принципово нова, синтетична філософсько-політологічна категорія, яка базується на соціальних, економічних, політичних, правових, соціально-психологічних, морально-етичних і власне культурологічних факторах [3, с.12]».

Філософсько-концептуальний вимір, за О.Капто, пов'язаний, по-перше, з визначенням війни і збройного насильства як особливого феномену цивілізації, по-друге, з формуванням категоріального апарату політичної філософії, по-третє, із світоглядними проблемами війни. Ще в Статуті ЮНЕСКО зазначається: «думки про війну виникають в умах людей, тому у свідомості людей треба вкорінювати ідею захисту миру» [3, с.13].

Соціально-культурний вимір включає в себе аналіз війни як ситуації соціального конфлікту, яка потребує відповідно не тільки військово-силових, але й соціальних методів вирішення, а також розгляд корінних соціальних змін через призму безперервного процесу, який носить насильницький або ненасильницький характер.

Наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття проблема концептуального виміру війни і миру визначалася в ряді фундаментальних наукових монографічних досліджень. Так, проблемами глобального руху від культури війни до культури миру розглядаються в роботах «Культура війни і демократії» (М., 1997), «Культура миру: від утопії до реальності» (Казань, 1999), «На шляху до культури миру і ненасилля» (М., 1998);

проблеми війни в політичній філософії аналізуються в роботах К. Гаджиева «Політична філософія» (М., 1999), Brodie B. War and Politics. (N.Y., 1973);

характеристика нових типів війн ХХІ столітті подається в роботах Libicki M. What is Information Warfare? (Washington, 1995), Taylor P. War and the Media. Propaganda and persuasion in the Gulf War (Manchester — N.Y., 1992), Toffler A. and H. War and Anti-war/ Survival at the Dawn of the 21st Century (London, 1995), О. Грешевникова «Інформаційна війна» (М., 1999), Г. Почепцова «Психологічні війни» (М., 2000), С. Расторгуєва «Філософія інформаційної війни» (М., 2003);

війна як соціальний збройний конфлікт та насильство розглядається в роботах П.Аскера «Насилля і мир. Від атомної бомби до етнічної чистки» (СПб, 1991), Н. Розова «Природа війни: онтологія і генезис масового організованого насилля» (у книзі «Макродинаміка: закономірності геополітичних, соціальних і культурних змін» (Новосибірськ, 2002);

проблеми цивілізації і війни порушуються в роботах Р. Арона «Війна і мир між націями» (Київ, 2000), А. Тойнбі «Про роль війни в житті цивілізацій», К. Райта «Війна і мир в житті цивілізацій», У. Екхарда «Цивілізації, імперії, війни», К. Оттербейна «Еволюція війни» (у книзі «Порівняльне вивчення цивілізацій: хрестоматія» (М., 2001).

Щоб провести порівняльний аналіз типології війн протягом історії, треба звернутися до поглядів філософів у різні періоди. Таким чином за мету статі ми ставимо спробу систематизувати різноманітні історико-філософські інтерпретації концепцій війни. Для цього перш за все звернемося до класифікації О. Капто, яка, на нашу думку, може лягти в основу цього аналізу. Його філософсько-концептуальний підхід включає такі інтерпретації війни:

- геополітичні теорії, головним аргументом яких, що виправдовує війни, є «недостатність території», географічні умови тощо;
- соціал-дарвіністські теорії, які підміняють соціальні закони біологічними і виправдовують «закон боротьби за існування»;
- об'єктивно-ідеалістичні теорії, які трактують війну як момент розвитку «світової ідеї»;
- структуралістські концепції, в основі яких лежить постулат про війну як функцію соціальної структури;
- космологічні теорії, які будуються на тому, що війна — це закон розвитку Всесвіту.

Окремо О. Капто виділяє *соціо-культуралістські концепції* (боротьба між різними системами культур як джерело війн); *техніко-індустріальні* (війна — результат розвитку техніки); *ірраціоналістичні концепції* війн (які не можна збагнути); *психологічні концепції* про природну агресивність людини, її войовничу природу, яку буцімто змінити не можна, а тому війна — вічний супутник життя людини; *апологетико-мілітарістські* і *негативно-паціфістські* версії; *релігійні* догмати про «божественне зумовлення» війни тощо [3, с.13] (виділено нами — М.Н.).

Перед тим, як перейти до систематизації концепцій війни, ми повинні розглянути генезис розвитку поняття «війна» в історії. Про війну люди думали і намагалися розгадати її природу з давніх часів. Думки про війну відрізнялися крайнім розмаїттям і постійними протиріччями. Як зазначав на початку ХХ століття А. Снесарев у роботі «Філософія війни», «Війна ... завжди потрясала людей, тривожила їхню уяву і будила їхню увагу та почуття...» [7, с. 44]. Серед людей, котрі засуджували війну, можна знайти такі імена, як Аристофан, Платон, Монтень, Паскаль, Руссо, Кант, Ламартин, Гюго, Кобден, Брайт тощо. Серед тих же, хто захищав і благословляв війну можна назвати Геракліта, Аристотеля, Макіавеллі, Жозеф-де-Местра, Гегеля, Прудона, Клаузевіца, Лассалья, Ніцше, Трейчке, Мольтке та ін.

Перші суперечки щодо визначення сутності війни виникають з питання про її природність. Слідом за Платоном, який сказав, що війна є природним станом народів і що в самій природі між усіма державами панує війна, а мир — це порожній звук, цю ідею повторюють: Сенека (життя — та ж війна); Геракліт, (війна, як боротьба суперечностей, є батько і мати всього; одним вона визначила бути богами, іншим людьми; одних вона зробила рабами, інших вільними); Гоббс (людство — вовча порода, завжди готова розтерзати один одного); Кант (війна витікає, очевидно, із самої людської природи), Прудон (війна є суттєвою умовою нашої людяності); Гюго (жага руйнування в нас у крові); Золя (я знаходжу війну фатальною необхідністю; неминучість її виникає з тісної залежності природи людини від природи всього сущого), Драгомиров (у природі все засновано на боротьбі, людина не може стати вище будь-якого із законів природи), Соловйов (вважати війну як таку, яка підлягає негайному і повному скасуванню немає підстави з історичної точки зору), Лассаль (про цивілізаційну роль меча) тощо.

З іншого боку, проти природності війни виступали: Гердер (війна, якщо вона не викликана необхідністю захисту, є явище антигуманне), Ренан (народ не хоче війни, він хоче внутрішнього розвитку, народного багатства і суспільної волі), Толстой (війна — подія, яка суперечить розумові людини і всій людській природі)...

Як бачимо, серед тих, хто висловлюється проти природності війни, ми знаходимо скоріше людей слова і почуття, ніж науковців. Але дивно те, що в питаннях про моральність чи аморальність війни ми знов зустрічаємося із суперечливими думками навіть в одних і тих же авторів, наприклад, у Блаженного Августина, Пушкіна, Золя, Пирогова, Гюго.

Лише в одному питанні щодо війни люди досить давно дійшли певної згоди — це питання про реальний зміст війни, визначаючи її як знаряддя державної політики у галузі відносин між різними державами. Так, одним з останніх визначень поняття «війна», яке підтримує це положення, є визначення в короткому енциклопедичному словнику «Філософія політики» (Київ, 2002): «організована збройна боротьба між державами (групами держав), націями (національно-визвольна або колоніальна) або класами (громадянська), притаманна антагоністичному класовому суспільству» [10, с. 109]. Але, на нашу думку, у цьому визначенні не виправдано великий акцент робиться на класову структуру суспільства як підґрунтя війни. На початку ХХІ століття з розгортанням процесу глобалізації в таких сферах, як економіка, культура, політика, термін

«антагоністичне класове суспільство» не відповідає реаліям розвитку сучасного суспільства. Це відбивається в тому числі і на процесі виникнення нових типів війн, таких, як інформаційна війна, психологічна війна тощо.

В історії розвитку цього питання багато авторів погоджуються з визначенням К. Клаузевіца війни як «дії сили, що має метою підкорити супротивника нашій волі» та феномену, який має триєдину складову: «насилля як початковий свій елемент, ненависті та ворожості, які треба розглядати як сліпий природний інстинкт; з гри ймовірностей та випадку, що робить її вільною діяльністю душі; з підлеглих їй в якості зброї політиці, завдяки чому вона підкорюється простому розуму». Війна належить не до царини мистецтв і наук, а до царини суспільного існування. Вона є конфліктом великих інтересів, що регулюється кров'ю... Політика є матерією, в якій розвивається війна, у ній приховані її рудиментарно сформовані риси... [4]. Всі ці визначення дав Карл Клаузевіц [5, с.57]. Хоча й вони є новими й оригінальними: вже Спіноза говорив, що війна є здійсненням природного права, що належить сильному, над слабким. У тому ж сенсі і майже тими ж словами визначав війну і Цицерон: війна є засобом вирішення суперечки шляхом сили...

Навряд чи хто так сильно і натхненно засуджував ярмо війни, як Віктор Гюго. Однак при вступі в академію він у блискучій промові висловив таку думку: «І я з тих, хто думає, що війна дуже гарна з тієї точки зору, з якої ми всю історію бачимо як одну групу і всю філософію як одну ідею; битви не є більш ранами, нанесеними людству, як борозни рала — не рани, які нанесені землі. От уже п'ять тисяч років, як всі жнива визначаються плугом. А кожна цивілізація — війською» [7, с.43].

У той час, коли Віктор Гюго у вступній промові до академії вихваляв війну, Мольтке зазначав, що «вічний мир — мрія, і не завжди прекрасна. Війна — це складова частина Богом встановленого порядку». Однак він же через деякий час писав: «Ми визнаємо себе прихильниками ідеї вічного європейського миру, яка так часто висміюється, не в тім, звичайно, сенсі, щоб треба було припинити довгі криваві сутички, щоб армії були розпущені, а гармати розплавлені, ні; але чи не є весь хід історії прогресом, який прагне до миру; чи можлива в наш час війна через іспанську спадщину або через «*beaux yeux de madame?* (честь дами)» [7, с.43]. Ще один приклад суперечливого ставлення до війни — це погляди Прудона, який у I томі своєї праці «Війна і мир» вихваляє війну вище всяких меж, а в інших томах розвінчує її як аморальне і безглузде явище.

Як відомо, класичною тезою в концептуальному вимірі поняття війна є те, що природний стан (або стан війни) між державами відрізняється від громадянського стану в тих самих державах. Як зазначає Жан-Жак Руссо, «війна — це аж ніяк не ставлення людини до людини, а держави до держави, коли окремі особи стають ворогами лише випадково і зовсім не так, як люди і навіть не як громадяни, а як солдати; не як члени вітчизни, а як її захисники» [6].

На думку Т. Гоббса, природним станом людської спільноти є «війна усіх проти всіх» [2, с.153]. Кожен народ проходить у своєму житті дві стадії. Державній або громадянській стадії передують так звані природний стан. Це такий період людської історії, коли природна сутність людей виявляє себе повною мірою і нічим не обмежується. У тлумаченні людської сутності Т. Гоббс дотримується натуралістичних поглядів. На його думку, людина є природним егоїстом, який прагне задоволення власних потреб. Через свою жадібність людина є від природи ворогом іншої людини. Принцип «людина людині вовк» стає основним принципом співіснування людей у природному стані. В умовах останнього панує так зване природне право, право кожної людини задовольняти свої потреби у будь-який прийнятний для неї спосіб, тобто жодним чином не зважаючи на інтереси інших. Однак, через загальну ворожнечу, через зіткнення окремих інтересів це право стає чимось поганим. Не стільки добробут чи здобування якихось благ стає головною турботою людини, скільки елементарне збереження власного життя, виживання як таке.

Проте й захист власного життя за умови війни «всіх проти всіх» стає вельми проблематичним. У природному стані існує постійна небезпека смерті. Людину охоплює страх. Цей страх є загальною психологічною характеристикою природної людини. Він же спонукає людину до миру, змушує її приглушити пристрасті і прислухатись до голосу розуму. Аби позбутися цього страху і постійної загрози самознищення, люди переходять до громадянського стану.

Показовим щодо нашого розгляду є порівняльний аналіз поглядів Ф. Пулена та Т. Гоббса,

проведений О.Хомою в статті «Франсуа Пулен де ла Бар і філософія Нового часу». Дослідник вказує: «Пулен, як і Гоббс, визнавав вирішальну роль сили в людських справах і, зрештою, його модель стародавньої історії у певних пунктах вельми нагадує гоббсівську «війну всіх проти всіх» [12, с.194]. Це можна стверджувати хоча б тому, що ця війна розумілась Гоббсом не як безперервна сутичка «усіх з усіма», а як відокремлене існування малих сімей, що будь-якої миті можуть стати або жертвами загарбницького нападу, або ж агресорами. Адже війна триває доти, доки зберігається її загроза [2, с.153 — 154].

Аналізуючи різноманітні визначення поняття «війна», ми виходили з традиційної періодизації історії розвитку людства (дикунство — середні віки — нові часи — сучасність), що, на нашу думку, є плідним, враховуючи складність, багатоманітність та суперечливість спроб різних авторів вирішити проблему систематизації та типології концепцій війни.

У період дикунства підсумками війн було піднесення або зникнення царств, а для окремих людей — смерть або рабство; що переважало — сказати важко. Війна була грізна і проста, до цього звалили, з цим мирилися, і в цьому дусі виник своєрідний напівфаталістичний, напівгеройський світогляд та ставлення до війни. І. Тері, виходячи з тези Х. Арендта про фундаментальний для давньогрецького світогляду розподіл сфер публічного і приватного, полісу й сім'ї, діяльності, що стосується світу громадянських починань, спільної діяльності, й діяльності, пов'язаної з підтриманням життя, зазначає, що сфера приватного є підпорядкованою підтриманню біологічного існування, сфера публічного ж підпорядкована готовності ризикнути життям, звільненню від елементарних потреб і біологічної необхідності.

Світ громадянської спільноти є світом вільних чоловіків, чия найголовніша справа — війна. Проте громадянським цінностям протистоїть світ приватних, «жіночих» цінностей, пов'язаних з плідністю, народженням дітей. У давньогрецькій міфології та епосі страждання пораненого воїна нерідко уподібнюються стражданням породіллі, ризик, на який наражає себе чоловік у битві, сприймається як аналог ризику, на який наражається жінка під час пологів [9, с.224].

Війни дикунів і древніх відрізнялися розмахом і великими результатами, а особливо впливом на долі держав — вони руйнували старі, ослаблені держави і вводили в храм історії нові.

З цього моменту ми підійшли до етапу в розвитку людства, коли воно підійшло до створення великих союзів і держав. На жаль, у всьому цьому процесі війна була постійним безперервним засобом, а збройні сили — необхідною опорою для створення таких держав та союзів. Абсолютизуючи роль війни в історичному процесі, А. Снесарев зазначає: «можна сказати більше: без війни не було б цих величезних державних організацій і без війни не було б кінця для тих з них, що, зживши свою культурну і світостворюючу місію, робилися непотрібним і шкідливим баластом у загальнокультурному рості народів» [8, с.56].

Організація та ведення війн у державі є першим кроком на шляху до завоювання світу. Особливо це помітно в історії великих завойовницьких держав... Кожне завоювання тут було одночасно розширенням світу, тобто розширенням того кола, усередині якого війна переставала бути нормальним явищем і ставала лише злочинною міжусобицею, яка відбувається випадково, рідко та засуджується.

Без грецької мови і грецьких понять, так само як без «римського світу» і римських військових доріг, справа Євангельської проповіді не могла б поширитися так швидко й у таких розмірах. А грецькі слова і поняття стали загальним надбанням тільки завдяки войовничому Олександрові Македонському і його полководцям; і Рах гомана був досягнутий багатьма століттями війни.

За В. Соловйовим, війни і тільки війни створили колись послідовні всесвітні монархії, що містили в собі ланцюг, основу, що допомагали культурному зростанню народів, і які війною ж прокладали подальші шляхи людського успіху і загальної культури. Шляхом же воєн на тлі цих монархій створювався більш широкий зв'язок народів, намічались обрії майбутнього світу і виковувалася величезна площа, у межах якої потім були слова Євангельського благовісту.

Можливість війни в середні віки пов'язана з існуванням певної об'єднуючої ідеї. Перша група воєн — це, насамперед, війни, що втілювали в собі ідею переселення народів. Переселення народів або їх більш щільне заселення Європи продовжувалося більше тисячі років, починаючи з перших зіткнень (наприкінці II століття до н.е.) кимворів і тевтонів з римлянами і закінчуючи завоюванням

в XI сторіччі норманами островів Великобританії. Як результат — це були пошуки території, яка більше відповідала народним талантам і яка давала кращі перспективи для наступного культурного розвитку (так звані геополітичні концепції війни).

Відмовити війні в цьому сенсі в культурній ролі було б несправедливо, хоча її «культуротворчість» у той період була полита кров'ю і супроводжувалася масовими людськими стражданнями.

Ще одна група воєн — це війни релігійні. Сюди увійшли війни для навертання у християнство, хрестові походи, гуситські війни тощо. Нові століття відкриваються циклом воєн, викликаних реформаторським рухом і новим типом воєн, який спостерігається ще дуже невиразно в середні віки — колоніальних; останні вийшли на сцену історії з відкриттям Америки і вступом європейців на територію Індії. Релігійні війни для мораліста повинні являти тяжке явище; йому важко примирити ту картину, на тлі якої люди або влада намагаються мечем або насильством вбити в совість людини суму таких засад, що можуть з'явитися тільки вільним виливом вільного релігійного почуття.

Завойована війною Реформація дуже вплинула на духовне життя Європи, внесла в народ нові ідеї, розвинула начала індивідуалізму і волі, дала волю науці, висунула на перший план світські інтереси. Великий розум Реформації був захищений і закріплений війною, виправдовуючи тим глибокий зміст слів Лассаля, що «розум є змістом історії, однак формою її вічно залишається насильство»... У своїй роботі «Мир і війна між націями» Реймон Арон слушно вважає, що найбільш значні філософські твори часто були написані за неспокійних часів. «Криза грецького поселення заповіла нам «Республіку» Платона і «Політику» Аристотеля. Релігійні конфлікти, що роздирали Європу XVII сторіччя, призвели до появи разом з «Левіафаном» та «Політичним трактатом» теорії нейтральної держави, яка, на думку Т. Гоббса, обов'язково абсолютна і ліберальна, принаймні до філософів...» [1, с.30].

У XIX — початку XX століття є цікавими і заслуговують бути відзначеними два типи воєн — революційні і національні. Війни революційні — це бурхливі і короткочасні етапи на дорозі досягнення народами соціальних ідеалів. Ця їхня особливість є, водночас, їхнім виправданням.

На жаль, рамки статі не дають можливість розглянути проблему типології та концептуальне визначення поняття війни в більш широких історичних рамках, це буде предметом нашого подальшого розгляду, але, незважаючи на це, необхідно зробити певні висновки.

1. Ставлення до війни в різні історичні періоди людства коливається від повного захоплення перед війною (легендарно-героїчний період) до повного неприйняття її (братовбивче зіткнення різних угруповань на етнічному, соціальному, релігійному, політичному і іншому підґрунті, що явно розходиться з розумінням сутності реального суспільного явища).

2. Про війну не можна знайти настільки авторитетного голосу стосовно її захисту, щоб йому не можна було відшукати відповідно інший голос, не менш авторитетний, але такий, який говорить протилежне.

3. Глибина та суперечність війни як явища у зв'язку з її грізною значущістю була причиною того, що спостерігачі, не розбираючи її в цілому, з більшою рішучістю захоплювалися подробицями: одні зупинили свою увагу на жертвах серед людей або на економічних потрясіннях і засудили війну; інші спостерігали великі подвиги та прояви хоробрості, самопожертви, ризику і схилили голову перед моральною красою війни; треті були вражені її деспотичним впливом на долі царств і народів і були нею налякані тощо.

4. Іншою причиною того, що люди не зуміли розтлумачити природу війни в період дикунства, Середньовіччя та Нових часів, було те, що вона занадто впливала на емоційно-чуттєву сферу людей, зверталася більше до їх почуттів або уяви, лякала їх або захоплювала.

У контексті проблематики запропонованої статті перспективним є подальший розгляд таких питань: про війну як феномен людської цивілізації в XIX столітті, яке вважається епохою тотальних війн; аналіз війни як соціального конфлікту, способів його вирішення, тенденцій виникнення і розвитку в залежності від конкретно-історичних умов, що дасть можливість продовжити типологію воєн у кінці XX — на початку XXI століття; проаналізувати цінності, погляди і форми поведінки людини, які формуються умовами війни і насилля; розглянути роль

війн у цивілізаційному поступі людства.

Література

1. *Арон Р.* Мир і війна між націями. — Київ, 2000.
2. *Гоббс Т.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — Київ, 2000.
3. *Канто А.* От культуры войны к Культуре Мира. — М., 2002.
4. *Клаузевиц К.* О войне. — Т.1. — М., 2002.
5. *Клаузевиц К.* О войне. — Т.2. — М., 2002.
6. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права // Антология мировой политической мысли в 5-ти т. — Т.1. — М., 1997.
7. *Снесарев А.* Философия войны. Глава II. Война в людских суждениях // Военно-исторический журнал. — №2. — 2002.
8. *Снесарев А.* Философия войны. Глава III. Война в исторической перспективе // Военно-исторический журнал. — №3. — 2002.
9. *Тері Ірен.* Адамово ребро. Повернення до демократичного парадоксу // Esprit. — №273. mars-avril. — 2001. (Реферативний огляд SENTENTIAE: наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). — IV. — №2. — 2001.
10. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. — Київ, 2002.
11. *Харькова Р.* Гоббс: моральний натуралізм і вчення про права людини // SENTENTIAE: наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). — IV. — №2. — 2001.
12. *Хома О.* Франсуа Пулен де ла Бар і філософія Нового часу // SENTENTIAE: наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). — IV — №2. — 2001.

Надійшла до редакції 24.07.2004 р.